

REVISTA ARKEOGAZTE / ARKEOGAZTE ALDIZKARIA

Nº 8, año 2018. urtea 8. zk.

Monográfico: Arqueología, género, sexo y sexualidad

Monografikoa: Arkeologia, generoa, sexua eta sexualitatea

CONSEJO DE REDACCIÓN / ERREDAKZIO BATZORDEA

Ainhoa Aranburu Mendizabal (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Cristina Camarero Arribas (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Amaya Echazarreta Gallego (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Maite García Rojas (*Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea*)
Francisco Gómez Díez (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Aitziber González García (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Hugo Hernández Hernández (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Marta Pérez Angulo (*Centro de Interpretación del Románico de La Rioja*)
Arantazu Jindriska Pérez Fernández (*Eberhard-Karls-Universität Tübingen*)
Aitor Sánchez López de Lafuente (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Izaskun Sarasketa Gartzia (*Asociación ArkeoGazte Elkarte*)
Dario Sigari (*Università degli Studi di Ferrara*)

COMITÉ CIENTÍFICO / BATZORDE ZIENTIFIKOA

Xurxo Ayán (*Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea*)
Belén Bengoetxea Rementeria (*Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea*)
Felipe Criado Boado (*INCIPIT-CSIC*)
Margarita Díaz-Andreu (*ICREA-Universitat de Barcelona*)
Javier Fernández Eraso (*Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea*)
Margarita Fernández Mier (*Universidad de León*)
Alfredo González Ruibal (*INCIPIT-CSIC*)
Juan Antonio Quirós Castillo (*Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea*)
Manuel Santonja Gómez (*CENIEH Burgos*)
Alfonso Vigil-Escalera Guirado (*Universidad de Salamanca*)
Assumpció Vila Mitjá (*CSIC - jubilada*)

TRADUCCIÓN / ITZULPENA

Ainhoa Aranburu Mendizabal
Miren Ayerdi Aguirrebengoa
Amaya Echazarreta Gallego
Josu Santamarina Otaola
Izaskun Sarasketa Gartzia

MAQUETACIÓN Y DISEÑO / MAKETAZIOA ETA DISEINUA

Amaya Echazarreta Gallego
Begoña Hernández Beloqui
Hugo Hernández Hernández
Arantazu Jindriska Pérez Fernández

EDITADO POR ARKEOGAZTE-K EDITATUA

REVISTA ARKEOGAZTE es una revista científica de ARQUEOLOGÍA, editada por ARKEOGAZTE: ASOCIACIÓN DE JÓVENES INVESTIGADORES EN ARQUEOLOGÍA PREHISTÓRICA E HISTÓRICA con periodicidad anual y en la que los originales recibidos son evaluados por revisores externos mediante el sistema conocido como el de doble ciego. Se compone de las siguientes secciones: MONOGRÁFICO, VARIA, ENTREVISTA, RECENSIONES y publica trabajos originales de investigación en torno a una temática definida, trabajos originales de temática arqueológica libre, notas críticas de trabajos arqueológicos actuales o entrevistas a personalidades científicas de la Arqueología. Los originales se publican en castellano, euskera, inglés, portugués, gallego, catalán, francés e italiano. El Consejo de Redacción tiene el castellano, el euskera y el inglés como sus idiomas de trabajo.

ARKEOGAZTE ALDIZKARIA, ARKEOGAZTE: HISTORIAURREKO ETA GARAI HISTORIKOKO ARKEOLOGIA IKERTZAILE GAZTEEN ELKARTEAK urtean behin argitaratzen eta kaleratzen duen ARKEOLOGIA aldizkari zientifikoa da, zeinetan jasotako originalak kanpoko zuzentzaileek berrikusten baitituzten "isilpeko binakako berrikusketa" deritzon sistemaren bidez. Aldizkaria honako atalek osatzen dute: MONOGRAFIKOA, VARIA, ELKARRIZKETA, AIPAMENAK, eta bertan, zehaztutako gai baten inguruko ikerlanak, edozein gai arkeologikori buruzko lan originalak, egungo lan arkeologikoen nota kritikoak edo Arkeologian diharduten zientzialariari egindako elkarrizketak argitaratzen dira. Horiek guztiak, gaztelaraz, euskaraz, ingelesez, portugesez, galegoz, katalanez, frantsesez eta italieraz argitaratu litezke. Erredakzio Batzordeak, lan hizkuntza bezala, gaztelania, euskara eta ingelesa ditu.

DIRECCIÓN/HELBIDEA

Taller y Depósito de Materiales de Arqueología (UPV/EHU), C/ Francisco Tomás y Valiente, s/n, 01006 Vitoria-Gasteiz.
arkeogazterevisa@gmail.com

PÁGINA WEB/WEB ORRIA

www.arkeogazte.org

[Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

REVISTA ARKEOGAZTE ALDIZKARIA

N.º 8, año 2018. urtea 8. zbk.

Monográfico: Arqueología, género, sexo y sexualidad

Monografikoa: Arkeologia, generoa, sexua eta sexualitatea

Monographic: Archaeology, gender, sex and sexuality

ÍNDICE/AURKIBIDEA/INDEX

EDITORIAL/EDITORIALA.....	7-17
EDITORIAL.....	19-24

MONOGRÁFICO: ARQUEOLOGÍA, GÉNERO, SEXO Y SEXUALIDAD

MONOGRAFIKOA: ARKEOLOGIA, GENEROA, SEXUA ETA SEXUALITATEA

MONOGRAPHIC: ARCHAEOLOGY, GENDER, SEX AND SEXUALITY

Sobre sexo, género y sexualidad en Arqueología

Sexuaz, generoaz eta sexualitateaz Arkeologian

About sex, gender and sexuality in Archaeology

SANDRA MONTÓN SUBÍAS.....27-33

Protocolo de ArkeoGazte para la prevención y actuación ante situaciones de acoso, abusos y agresiones sexuales o por razón de sexo

ArkeoGazteren sexu-edo sexuagatiko jazarpenen, abusen eta erasoen prebentziorako zein horiei aurre egiteko Protokoloa

Protocol of ArkeoGazte for the prevention and action before situations of harassment, abuses and sexual aggressions or by reason of sex

COMISIÓN FEMINISTA/BATZORDE FEMINISTA, ASOCIACIÓN ARKEOGAZTE ELKARTEA.....35-46

Construyendo el género en Arqueología: la evolución de una corriente teórica

Generoa Arkeologian eraikiz: korrante teoriko baten bilakaera

Constructing gender in Archaeology: the evolution of a theoretical strand

IRINA RUBIO CANO.....47-59

Reflexiones sobre el estudio del sexo y el género a partir de las investigaciones sobre cazadores-recolectores y un caso práctico en el Mesolítico cantábrico

Sexu eta generoaren azterketaren inguruko hausnarketak ehiztari-biltzailei buruzko ikerketan eta kantauri Mesolitoko kasu aztertze bat

Reflections on the study of gender through investigating hunter-gatherers including a practical case study in the Mesolithic of Cantabria

AITOR HEVIA-CARRILLO, TAMARA FERNÁNDEZ-AGUDO y JOSÉ Mª VÁZQUEZ-RODRÍGUEZ.....61-74

Gender and Prehistory. Sexual division of labour in Spanish audiovisual productions

Género y Prehistoria. División sexual del trabajo en las producciones audiovisuales españolas

Generoa eta Historiaurrea. Sexuagatiko lanen banaketa ikus-entzunezko produkzio espainiarretan

MARTA CINTAS-PEÑA, LEONARDO GARCÍA SANJUAN and BERTA MORELL ROVIRA.....75-99

“Hei niño, teño serras.” Enxovais funerarios na Lanzada dende unha perspectiva de xénero

“¡Eh, mira, tengo jarras!” Ajuares funerarios de A Lanzada desde una perspectiva de género

“Ei, hi, ontziak dauzkat!” A Lanzada-ko ehorzketa hatuak genero ikuspegitik

“Hey Guy, I have tankards.” Grave goods in A Lanzada from a gender perspective

CELTIA RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, MARIO FERNÁNDEZ PEREIRO e DIEGO TORRES IGLESIAS.....101-114

Lluitar com una dona a l'antiga Roma: el cas de les gladiadores

Pelear como una mujer en la antigua Roma: el caso de las gladiadoras

Borrokatu emakume bat bezala antzinako Erroman: emakume gladiatoreen kasua

Fight like a woman in ancient Rome: the case of female gladiators

ADA LASHERAS GONZÁLEZ.....115-128

De las vasijas a las crónicas: la transformación del concepto sexualidad en la conquista de Perú <i>Murkoetatik kroniketara: sexualitatearen kontzeptuaren eraldaketa Peruko konkistaren baitan</i> <i>From vessels to chronicles: the transformation of the concept of sexuality in the conquest of Peru</i> GINNA M. SALAMÁN SÁNCHEZ.....	129-143
Género, sexualidad y arquitectura en la Misión Salesiana Nuestra Señora de la Candelaria (Tierra del Fuego, Argentina, fines s. XIX-principios s. XX) <i>Generoa, sexualitatea eta arkitektura Nuestra Señora de la Candelaria-ko (Tierra del Fuego, Argentina, XIX. mende amaiera-XX. mende hasiera) Misio Salesiarrean</i> <i>Gender, sexuality and architecture at the Salesian Mission Nuestra Señora de la Candelaria (Tierra del Fuego, Argentina, 19th-20th centuries)</i> MELISA A. SALERNO y ROMINA C. RIGONE.....	145-161
Arqueología eta generoa: Zein da emakumearen papera egungo Arkeologian? <i>Arqueología y género: ¿Qué papel desempeñan las mujeres en la Arqueología actual?</i> <i>Archaeology and gender: Which role do women play in the current Archaeology?</i> IDOIA AREIZAGA LLORENTE.....	163-180

ENTREVISTA/ELKARRIZKETA/INTERVIEW

Arqueología Feminista: desnaturalizando la subordinación. Entrevista con Margarita Sánchez Romero <i>Arkeologia Feminista: mentekotasuna desnaturalizatzen. Elkarrizketa Margarita Sánchez Romeroekin</i> <i>Feminist Archaeology: denaturalizing subordination. Interview with Margarita Sánchez Romero.....</i>	183-189
---	---------

VARIA

Aproximación al estudio de los broches de cinturón con escotaduras laterales y placa romboidal en la provincia de Ávila <i>Ávilako probintziako alboko muxarradurak eta erronboide-formako plakak dituzten gerriko krisketen azterketarikiko hurbilpena</i> <i>Approach to the study of belt clasps with lateral slots and rhomboidal plate in the province of Ávila</i> PABLO GONZÁLEZ HERNÁNDEZ.....	193-218
Dos hallazgos fortuitos de botijuelas o <i>Spanish olive jars</i> en Tapia de Casariego (Asturias, España) <i>Tapia de Casariegon (Asturias, Espainia) botijuelas edota Oliba Ontzi Espainiar biren ezusteko aurkikuntza</i> <i>About two fortuitous findings of botijuelas or Spanish olive jars in Tapia de Casariego (Asturias, Spain)</i> MIGUEL BUSTO ZAPICO y JESÚS FERNÁNDEZ LÓPEZ.....	219-238
El barraquismo en la ciudad de Barcelona durante el Franquismo. Primeras aproximaciones a una domesticidad desde los márgenes <i>Franquismo garaiko Bartzelona hiriko barraka bizitza. Bazterretatik eraikitako etzekotasunari lehen hurrenkera</i> <i>Shantytowns in the city of Barcelona during Francoism. First approaches into a domesticity from the margins</i> LAIA GALLEGU VILA.....	239-258
IV Concurso de Trabajos Fin de Grado de Revista ArkeoGazte/ArkeoGazte Aldizkariko Gradu Amaierako Lanen IV. Lehiaketa Bilbao bajo las bombas: análisis espacial de los refugios antiaéreos de la ciudad en época republicana (1936-1937) <i>Bilbo bonben pean: hiriko babesleku antiaereoan analisi espaziala garai errepublikarrean (1936-1937)</i> <i>Bilbao under the bombs: spatial analysis of the anti-aircraft shelters during the Republican period (1936-1937)</i> TANIA GONZÁLEZ CANTERA.....	259-283

RECENSIONES/AIPAMENAK/REVIEWS

Revisando los Clásicos: Cuerpos Sexuados, Objetos y Prehistoria, de María Encarna Sanahuja Yll. El nacimiento de una genealogía transfeminista en la Arqueología española <i>Klasikoak berrikusten: María Encarna Sanahuja Yll-ren Cuerpos Sexuados, Objetos y Prehistoria. Espainiako Arkeologiako genealogia transfeminista baten jaiotza</i> <i>Reviewing the Classics: María Encarna Sanahuja Yll's Cuerpos Sexuados, Objetos y Prehistoria. The birth of a transfeminist genealogy in Spanish Archaeology</i> AITZIBER GONZÁLEZ-GARCÍA y ENRIQUE MORAL DE EUSEBIO.....	287-295
--	---------

Masculinities and Third Gender. The Origins and Nature of an institutionalized Gender Otherness in the Ancient Near East, de Ilan Peled <i>Ilan Peled-en Masculinities and Third Gender. The Origins and Nature of an institutionalized Gender Otherness in the Ancient Near East</i> <i>Ilan Peled's Masculinities and Third Gender. The Origins and Nature of an institutionalized Gender Otherness in the Ancient Near East</i>	297-300
KEPA MARTÍNEZ GARCÍA.....	297-300
Los acueductos de Hispania. Construcción y abandono, de Elena Sánchez López y Javier Martínez Jiménez <i>Elena Sánchez López eta Javier Martínez Jiménez-en Los acueductos de Hispania. Construcción y abandono</i> <i>Elena Sánchez López and Javier Martínez Jiménez's Los acueductos de Hispania. Construcción y abandono</i>	301-303
MARTA FERNÁNDEZ CORRAL.....	301-303
Las quintas de recreo en la huerta de Mutxamel (ss. XVIII-XIX). Una aproximación desde la Arqueología postclásica, de María Teresa Riquelme Quiñonero <i>María Teresa Riquelme Quiñonero-ren Las quintas de recreo en la huerta de Mutxamel (ss. XVIII-XIX). Una aproximación desde la Arqueología postclásica</i> <i>María Teresa Riquelme Quiñonero's Las quintas de recreo en la huerta de Mutxamel (ss. XVIII-XIX). Una aproximación desde la Arqueología postclásica</i>	305-310
DIANA LÓPEZ ARROYO.....	305-310
Prometheus y Alien: Covenant, de Ridley Scott <i>Ridley Scott-en Prometheus eta Alien: Covenant</i> <i>Ridley Scott's Prometheus and Alien: Covenant</i>	311-319
ALBERTO LOMBO MONTAÑÉS.....	311-319
Del Revillazo a San Martín. Las XI Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica (JIA), Tarragona <i>Revillazotik San Martinera. Arkeologiako Gazte Ikertzaileen XI. Jardunaldiak (AGI), Tarragona</i> <i>From the Revillazo to San Martín. The 11th Confernces of Young in Archaeological Research (YAR), Tarragona</i>	321-325
JORGE CANOSA BETÉS.....	321-325

Revista ArkeoGazte Aldizkaria

Nº 8, pp. 115-128, año 2018

Recepción: 05-II-2018; Revisión: 18-X-2018; Aceptación: 21-X-2018

ISSN: 2174-856X

LLUITAR COM UNA DONA A L'ANTIGA ROMA: EL CAS DE LES GLADIADORES

Pelear como una mujer en la antigua Roma: el caso de las gladiadoras

Borrokatu emakume bat bezala Antzinako Erroman: emakume gladiatoreen kasua

Fight like a woman in ancient Rome: the case of female gladiators

Ada Lasheras González (*)

Resum:

Aquest article parteix d'un estudi exhaustiu de les fonts escrites i vol reivindicar la seva importància també en la recerca arqueològica. La proposta es desenvolupa a través d'un estudi de cas, el de les gladiadores. Un exemple que, alhora, permet posar de relleu les deficiències de les anàlisis de les societats antigues en base a una divisió dels espais per raó de gènere. Tot i la problemàtica d'alguns textos, no es pot negar la presència de dones a l'arena de l'amfiteatre, un espai d'altra banda clarament masculinitzat per vincular-se al món de la violència. Unes dones que podien dedicar-se professionalment al combat en els *ludi gladiatorii*, mentre que d'altres van generar un interessant *corpus* legal per incomplir l'ideal femení.

Paraules clau:

Història de les dones, Antiguitat, Fonts textuais, Arqueologia, *Ludi gladiatorii*, Gladiadores.

Resumen:

El presente artículo parte de un estudio exhaustivo de las fuentes escritas y quiere reivindicar su importancia también en la investigación arqueológica. La propuesta se desarrolla a través de un estudio de caso, el de las gladiadoras. Un ejemplo que además permite poner de relieve las deficiencias de los análisis de las sociedades antiguas en base a una división de los espacios por razón de género. A pesar de la problemática de algunos textos, la presencia de las mujeres en la arena del anfiteatro no puede ser negada, un espacio por otro lado claramente masculinizado por vincularse al mundo de la violencia. Unas mujeres que podían dedicarse profesionalmente al combate en los *ludi gladiatorii*, mientras que otras generaron un interesante *corpus* legal por incumplir el ideal femenino.

Palabras clave:

Historia de las mujeres, Antigüedad, Fuentes textuales, Arqueología, *Ludi gladiatorii*, Gladiadoras.

Laburpena:

Artikulu hau idatzitako iturrien azterketa sakon batean du abiapuntua, hauen garrantzia Arkeologia ikerketan aldarrikatu nahi duelarik. Proposamena ikerketa kasu baten bidez garatzen da, emakume gladiatoreena. Adibide honek, gainera, antzinako gizarteetako generoaren araberako espazioen banaketaren inguruko analisisien gabeziak erakustea ahalbidetzen du. Zenbait testuen inguruko proble-

(*) Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Plaça d'en Rovellat, s/n. 43003 Tarragona, 977 24 91 33, alasheras@icac.cat

matika egon arren, emakumeen presentzia anfiteatroko harean ezin da ukatu, nahiz eta maskulini-zatutako espazioa izan, biolentziaren munduarekin erlazionatzen baita. Emakume batzuk borrokan jardun ahal zuten *ludi gladiatorietan*, beste batzuk, ordea, *corpus* legal interesgarri bat sortu zuten emakume eredu ez jarraitzeagatik.

Hitz Gakoak:

Emakumeen historia, Antzinatea, Testu iturriak, Arkeologia, *Ludi gladiatorii*, Emakume gladiatoreak.

Summary:

This paper sets out from a thorough study of the written sources and aims to reclaim their importance in the archaeological research as well. This proposal is developed by a case study: the female gladiators, an example that allows to underline the deficiencies of those analyses of ancient societies which make spatial distinctions on gender grounds. Despite the problems of certain texts, the presence of women in the arena of the amphitheatre cannot be denied. Certainly, this was a masculinized space as it was linked to violent games. Nevertheless, some of those women could participate in the *ludi gladiatorii* professionally, whereas others generated an interesting legal *corpus* because of their unfulfilment of the feminine ideal.

Keywords:

Women's history, Antiquity, Literary sources, Archaeology, *Ludi gladiatorii*, Female gladiators.

1. Introducció

Sovint, l'aparent parquedat de les evidències materials fa que se'ns escapin les vessants socials que aquestes comportaven. Des del nostre punt de vista, aquesta és una problemàtica que la incorporació de l'estudi de les fonts escrites – sense ignorar les seves limitacions i parcialitat – pot ajudar a resoldre. Així, l'anàlisi de les fonts textuales que realitzem en aquest article vol dotar d'un context històric ampli a unes troballes arqueològiques que esdevenen més comprensibles a través dels testimonis escrits de la societat que els va generar. Però, a més, la nostra és una recerca amb una perspectiva de gènere i feminista, que pretén subratllar la importància de rellegir i reinterpretar les evidències – tant materials com textuales – ja que, com recordava María Cándida Bengoochea, «no fallan las fuentes sino las perspectivas históricas y cómo se las interroga» (1998: 254).

D'aquesta manera analitzem un cas concret, el de les gladiadores, que esdevé un exemple realment idoni per mostrar les deficiències d'aquell model dicotòmic que, en l'estudi de les societats pretèrites, separa els espais per raó de gènere: aquell privat o domèstic, vinculat al femení, i

aquell públic, propi del masculí (FOXHALL, 2013: 121-123; MONTÓN, 2000: 45-47; CUADRADA, 2011: 5-13). En aquest cas, i gràcies a un conjunt de fonts escrites que ens permeten replantejar l'evidència arqueològica, ens trobem davant d'unes dones que també estaven presents en un espai vinculat en gran mesura al gènere masculí, per relacionar-se amb el món de la violència: l'arena de l'amfiteatre.

Igualment, volem posar de relleu una problemàtica present en el discurs històric, la de la reproducció de models femenins estereotipats. Pel que fa a l'Antiguitat romana, tot i els esforços per mostrar una realitat femenina el més diversa possible – i en aquest sentit som hereves de l'estudi pioner de Sarah Pomeroy (1975) –, resulta encara difícil trencar amb la imatge monolítica de les dones romanes, que les defineix com a esposes i mares o bé com a esclaves i, sovint, prostitutes (BENGOOCHEA, 1998: 251-252; LASHERAS, 2015: 90-91). Es pretén, per tant, contribuir al coneixement de la realitat femenina en època romana sense mostrar una imatge parcial o fragmentada d'aquesta (CASTRO-MARTÍNEZ i ESCORIZA, 2004-2005: 144; CASTRO-MARTÍNEZ i ESCORIZA, 2014), doncs encara que esclaves o matrones, aquest no

era l'únic element que les definia ni l'única faceta que conformava la seva realitat.

Així doncs, aquest article traça un recorregut per aquelles fonts escrites – històriques, epigràfiques, literàries o jurídiques – que ens informen sobre la presència de lluitadores a l'arena de l'amfiteatre, amb l'objectiu de realitzar una primera aproximació a aspectes tant rellevants com la condició i consideració social d'aquestes dones, l'evolució històrica de la seva participació als *ludi gladiatorii* o bé la rellevància dels jocs en els que combatien. Unes fonts que, en definitiva, ens han de servir per comprendre i (re)interpretar les evidències arqueològiques en un context el més ampli i complet possible.

2. L'espai de les dones a l'Antiguitat: el cas de les gladiadores

2.1. *Gladiator, gladiatrix?*

Una de les primeres qüestions que cal tenir en compte és que el terme *gladiator* no disposava de gènere femení en llatí clàssic; és a dir, que *gladiatrix* és un neologisme. Per tant, a les fonts escrites no trobarem cap mot específic que designi aquella dona que lluitava professionalment a l'arena de l'amfiteatre. La paraula més propera era *ludia*, però en cap cas definia a la que combatia, sinó a l'amant, l'esposa o concubina d'un gladiador (MC-CULLOUGH, 2008: 198; MAÑAS, 2011a: 331):

«Hermes, preocupació i angoixa de les mullers dels gladiadors (*ludiarum*)» (Mart. 5, 24, 10. Trad. DOLÇ, 1952).

De fet, la definició exacta del terme *ludia* presenta controvèrsies: mentre que l'*Oxford Latin Dictionary* proposa que, tal vegada, es referiria a una esclava vinculada a un *ludus gladiatorium* o escola de gladiadors (OLD, 1968: 1047); el *Latin Dictionary* la defineix com l'esposa d'un gladiador o bé, fins i tot, com una gladiadora, en base al vers de Marcial ara reproduït (LEWIS i SHORT, 1958: 1082).

Davant l'ambigüitat d'aquest terme és especialment interessant portar a col·lació els versos de Juvenal dedicats a Èpia (2, 6, 82 i ss.), l'altre text literari on es documenta l'ús d'aquesta paraula. Èpia, casada amb un senador, va abandonar al seu marit per ser l'amant d'un gladiador: una *ludia*. Però no només això, sinó que fins i tot ella mateixa, relata el poeta, participava com a combatent a l'arena. I és en aquest punt on Juvenal esdevé realment clarificador, perquè es pregunta:

«Digueu, nétes de Lèpid, de l'orb de Metel, o de Fabi Gurges: hi ha hagut cap dona de gladiador que s'hagi posat aquests vestits (*quae ludia sumpserit umquam hos habitus*)?» (Juv. 6, 2, 265-267. Trad. BALASCH, 1961).

Així doncs, en qüestionar la participació d'aquesta dona en les lluites gladiatòries, el poeta sembla distingir les *ludiae* d'aquelles que combatien a l'amfiteatre de manera professional: les gladiadores (cf. ORTEGA, 2012: 117).

Aquests, però, no són els únics exemples de les dificultats interpretatives que poden presentar les fonts antigues. Un epitafi procedent d'Òstia i que data de la segona meitat del segle II dC¹ (CIL XIV 4616 + 5381; CÉBEILLAC-GERVASONI i ZEVI, 1976: 612ss; AE, 1977: 153; CICERCHIA i MARINUCCI, 1992: 202-203; FORA, 1996: 65; EDR, 2011: 76694) ens informa també sobre la presència de dones a l'arena de l'amfiteatre. Se'n conserven diversos fragments a partir dels quals s'ha pogut restituir el text que recorda al magistrat local Hostilià, qui es diu que va ser el primer, des de la fundació de la ciutat, en oferir uns jocs amb «*mulieres ad ferrum*» (Figura 1):

¹ La cronologia d'aquesta inscripció és una qüestió controvertida. La majoria d'investigadors (CÉBEILLAC-GERVASONI i ZEVI, 1976: 613-614; AE, 1977: 154; CICERCHIA i MARINUCCI, 1992: C66; FORA, 1996: 66; EDR, 2011: 76694) consideren que, per motius estilístics i de contingut, data de la segona meitat del segle II; mentre que d'altres (MURRAY, 2003: 5; RICCI, 2006: 96), sense aportar arguments clars, la situen en el segle III i, per tant, en un moment posterior a la prohibició de Septimi Sever (vegi's *infra*).

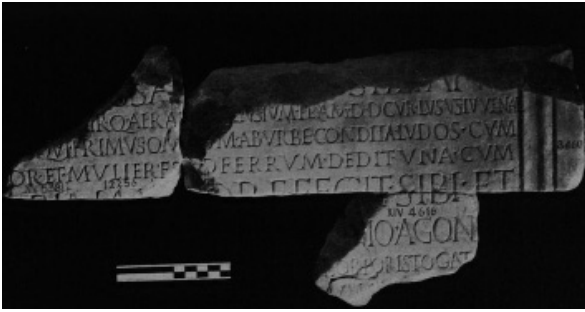

Figura 1. Tres dels fragments que conformen la inscripció funerària del magistrat Hostilià. Òstia, segona meitat del segle II dC (*Corpus Inscriptionum Latinarum: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*).

[---]sa[---] H[ostilianus] / [Ilv]ir, q[uaestor] aerar[i] Osti[ensium], flam(en), d(ecreto) d(ecurionum) cur(ator) lusus / iuvenal(is) / [---] qui primus om[ni]um ab urbe condita ludos cum / [---]or[---?] et mulieres [a]d ferrum dedit una cum / [Sa]bina u[x]ore, fecit sibi et / [---]nio Agon[---] / [---] corporis togat[---] / [---]um [---]

L'expressió «mulieres ad ferrum» és realment ambigua i no ha de referir-se necessàriament a gladiadores, tot i que la majoria dels investigadors així ho interpreten (CÉBEILLAC-GERVASONI i ZEVI, 1976: 617; AE, 1977: 153; CICERCHIA i MARINUCI, 1992: 202; VESLEY, 1998: 91; MURRAY, 2003: 5; RICCI, 2006: 96-97; MCCULLOUGH, 2008: 200; MAÑAS, 2011a: 330; ORTEGA, 2012: 121). Pietro Cicerchia i Alfredo Marinucci (1992, 202-203) fins i tot arriben a restituir les lletres «or» de la quarta línia com «[---] gladiat[or]um», de manera que el combat entre aquestes dones s'inclouria dins els *ludi gladiatorii* pròpiament. Però aquests investigadors no analitzen el motiu pel qual hi hauria aquesta distinció entre gladiadors i «dones al ferro»: seria perquè, com s'ha apuntat, el terme *gladiator* no disposava de femení, o bé perquè es pretenia diferenciar als lluitadors professionals d'aquestes dones? En aquesta línia, Maurizio Fora (1996, 64-66) planteja la possibilitat de que es tractessin de dones literalment condemnades a mort, ja que el terme *ferrum* també es relaciona epigràficament amb les execucions, tal i com queda demostrat per una inscripció gladiatòria

de Pompeia, que recorda el sacrifici d'uns esclaus (CIL IV, 9978²).

No obstant això, el propi M. Fora no descarta que es tractés realment de gladiadores i alhora aporta alguns paral·lels literaris i epigràfics que permeten reforçar aquesta hipòtesi. La paraula *ferrum* adopta el significat de *gladius* (espasa) a les fonts literàries, com per exemple a Suetoni (*Ner.* 12, 3³), però també a les epigràfiques, com evidencia l'expressió «ferro dimicare» (lluitar amb l'espasa) a una inscripció procedent de Pozzuoli (CIL X, 3704; ILS 5054; EDR, 2014: 135164; FORA, 1996: 65). Segueixen aquesta proposta Mireille Cébeillac-Gervasoni i Fausto Zevi, així com Kathleen Coleman, i afegeixen que no existeix cap altre exemple de l'expressió «ad ferrum dare» que permeti aclarir el seu significat concret (CÉBEILLAC-GERVASONI i ZEVI, 1976: 617; COLEMAN, 2000: 498). K. Coleman, a més, planteja que en el context de la inscripció d'Hostilianus sembla versemblant que es vulgui commemorar un episodi excepcional, com podien ser les lluites de gladiadores, i no tant l'execució d'unes dones, fet que cal suposar que era més habitual (COLEMAN, 2000: 498).

2.2. Els testimonis de les fonts textuais

Tot i les dificultats terminològiques que s'acaben d'exposar, disposem de diverses fonts textuais que testimonien la participació de dones als *ludi gladiatorii*. De fet, la seva presència en aquest tipus de jocs pot remuntar-se als propis orígens de la gladiatura, tal i com recull Ateneu de Nàucratis seguint a Nicolau de Damasc (RUIZ DE ARBULO, 2006: 82; MAÑAS, 2011a: 328):

«Els romans realitzaven jocs de gladiadors, una pràctica que van heretar dels etruscs, no només als festivals i als teatres, sinó també als banquets.

2 «[---] glad(iatorum) par(ia) --- pu]gn(abunt) Nolae XIII XIII XII K(alendas) [---]: uno die li[beri -berti] / [poste]ro servi ferro s[anguinari] iussi[---]». Sobre les condemnes a mort als *ludi gladiatorii*, vegi's VILLE, 1981: 232-240.

3 «(...) Exhibuit autem ad ferrum etiam quadringentos senatores sescentosque equites Romanos (...)».

(...) I a vegades algú havia especificat al seu testament que les dones més boniques que hagués comprat havien de combatre entre elles (*ταῖς διαθήκαις γέγραφεν γυναικας εὐπρεπεστάτας μονομαχῆσαι ἄς ἐκέκτητο*), i fins i tot podia haver establert que dos nois, els seus favorits, ho fessin» (Ath. 4, 153f-154a = Ath. 4, 153. Versió catalana a partir de la traducció de RODRÍGUEZ-NORIEGA, 1998).

En aquest sentit, un altre testimoni epigràfic indispensable és el senatconsult de *Larinum* promulgat l'any 19, sota el govern de Tiberi (AE, 1978: 145; AE, 1983: 210; LEVICK, 1983: 98-99; LEBECK, 1990: 61-63; EDH 733; EDR, 2004: 81989; RICCI, 2006; ORTEGA, 2012: 132-133). L'objectiu d'aquest text jurídic era prohibir la presència de membres de l'aristocràcia a l'arena de l'amfiteatre o bé a l'escena del teatre. Una prohibició que també estava específicament dirigida a les dones d'aquestes famílies. En concret, tal i com queda expressat entre les línies 7 i 10⁴, la prohibició afecta a qualsevol membre masculí o femení, fins arribar als besnèts, de les famílies senatorials; mentre que pels cavallers, aquesta s'estén a esposes, fills/es i néts/es. Certament és difícil valorar si aquestes prohibicions responien a un problema real que impliqués la presència de dones de l'aristocràcia lluitant com a gladiadores a l'arena o si bé tant sols es pretenia cobrir totes les possibilitats i qualsevol buit legal⁵. Però el testimoni de les fonts que a continuació s'analitzen i les disposicions jurídiques anteriors i posteriors que insisteixen en prohibir-ho sembla indicar l'existència d'algun precedent o, com a mínim, d'una possibilitat prou real com per ser vedada (MCCULLOUGH, 2008: 199).

4 «(...) (pl)acere ne quis senatoris filium filiam nepotem nepotem pronepotem proneptem neve que(m cuius patri aut avo) / vel paterno vel materno aut fratri neve quam cuius viro aut patri aut avo paterno ve(l materno aut fratri ius) / fuisset unquam spectandi in equestribus locis in scaenam produceret auctoramentove ro(garet ut ?in harenam? prodi- / ?ferro depugna-?) / ret aut ut pinnas gladiatorum raperet aut rudem tolleret aliove quod eius rei simile min(istraret; neve, si quis se) (...)» (RICCI, 2006: 48-49).

5 En aquest sentit, Carla Ricci (2006: 74-76) proposa que aquest senatconsult devia partir de situacions jurídiques similars, com podia ser el cas de la matrona Vístilia recollit per Tàcit (Ann. 2, 85, 1-3).

D'altra banda, és també interessant assenyalar que aquesta era una llei específicament dirigida als membres – homes i dones – de l'aristocràcia, perquè era aquest sector de la societat el que havia de conservar la dignitat. En aquest sentit cal recordar que les persones dedicades al món de l'espectacle eren considerades *infames*, de manera que combatre a l'arena de l'amfiteatre, com pujar a l'escenari del teatre, era un acte completament deshonorós i immoral que minava l'*auctoritas* de la noblesa dirigent (RICCI, 2006, 65-66). En conseqüència, i en consonància amb les lleis de reforma social ja promulgades per August, aquest era un comportament que havia de ser condemnat i prohibit (LEVICK, 1983: 108-110; RICCI, 2006: 65-66).

Tot i així, el text recorda un senatconsult anterior, possiblement de l'any 11 (RICCI, 2006: 46-47; MCCULLOUGH, 2008: 199; VILLE, 1981: 257-259), pel qual cap dona nascuda lliure i menor de 20 anys podia aparèixer a l'arena de l'amfiteatre – una prohibició que en el cas dels homes lliures se situava a l'edat dels 25 anys (línies 17 a 18⁶). El motiu de l'establiment d'aquesta edat és un punt que no acaba de quedar clar. Segons la proposta de C. Ricci, tal vegada caldria relacionar-ho amb aquella edat en que les filles (i els fills) encara romanien sota la *patria potestas* del seu pare. De manera que aquest senatconsult recordaria aquell anterior per renovar l'obligació del *paterfamilias* segons la qual aquest havia d'evitar que els joves sota la seva *potestas* realitzessin cap mena d'activitat que suposés la pèrdua de la seva fama (RICCI, 2006: 46-47). La *patria potestas*, però, era una institució complexa i, com recorda Guillermo Suárez, a l'antiga Roma mai no va existir la majoria d'edat – és a dir, una edat legal en què es dissolia aquest vincle – i, per tant, el *paterfamilias* podia emancipar als seus fills en qualsevol moment de la seva vida (SUÁREZ, 2012: 10 i 19; vegi's també LÓPEZ, 2006).

6 «(...) (Cum) s(enatus) c(onsulto) quod M(anio) Lepido, T(ito) Statilio Tauro co(n)s(ulibus) referentibus factum esset scriptum compren(..., ne cui ingenuae quae) / (minor quam) an(norum) XX neve cui ingenuo qui minor quam an(norum) XXV esset auctorare se operas(ve suas ad harenam ...) (...)» (RICCI, 2006: 49).

Fos com fos, algunes fonts posteriors fan esment de dones il·lustres lluitant a l'arena com a gladiadores:

«Quant a espectacles de gladiadors, el mateix any en veié d'una magnificència similar a la dels precedents; però, de dones il·lustres i de senadors (*feminarum inlustrium senatorumque*), un gran nombre s'enviliren damunt l'arena» (Tac. *Ann.* 15, 32, 2. Trad. DOLÇ, 1970).

«Encara hi va haver una altra exhibició que fou tant espantosa com ignominiosa, en la que homes i dones, no només d'ordre eqüestre sinó també senatorial (*ἄνδρες καὶ γυναῖκες οὐχ ὅπως τοῦ ἵππικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος*), aparegueren a l'orquestra, al circ i al teatre de cacera, com si fossin de baixa condició social (*ὥσπερ οἱ ἀτιμότατοι*). Alguns d'ells (...) mataren bèsties salvatges i lluitaren com a gladiadors (*ἐμονομάχησαν*), alguns de manera voluntària i d'altres en contra de la seva voluntat» (Dio Cass. 62[61], 17, 3. Versió catalana a partir de la traducció de CARY, 1925).

Cal tenir en compte, però, que aquests textos descriuen el període de govern de Neró i tenien una intencionalitat política evident: presentar el seu regnat com una clara etapa de decadència i degeneració, tant que fins i tot se subvertia l'ordre social establert i hi havia aristòcrates (homes i dones) que perdien el seu honor lluitant a l'arena. Tot i la diferència de dates entre els dos passatges – el de Tàcit se situa l'any 63, mentre que el de Cassi Dió el 59 –, diversos investigadors (BRUNET, 2004; MCCULLOUGH, 2008) han advertit que tots dos fragments podrien referir-se a un mateix episodi. Es proposa que Tàcit va endarrerir la data d'aquests jocs per col·locar-la un cop la degeneració de l'emperador ja era evident – moment que el propi historiador data l'any 62 – per refermar així el procés de decadència viscut sota el seu govern (BRUNET, 2004: 145-170; MCCULLOUGH, 2008: 199).

D'altra banda, és interessant que Cassi Dió especifiqui que aquestes dones que lluitaven a l'arena ho feien «com si fossin de baixa condició social» (*ὥσπερ οἱ ἀτιμότατοι*), perquè sembla

indicar que no hi havia cap mena de problema quan les que combatien no pertanyien als sectors preeminents de la societat. De fet, a partir d'aquest moment les fonts no esmenten de manera específica cap combat entre dones il·lustres. En el cas d'aquest altre fragment de Cassi Dió, referent a uns jocs organitzats per Tit l'any 80, fins i tot s'especifica que les dones que hi van participar no eren d'elevada condició social:

« (...) ell [Tit] oferí molts espectacles notables. Hi va haver una lluita entre grues i també entre quatre elefants; es mataren un total de nou-cents animals, tant domèstics com salvatges; i dones, encara que cap de preeminència, participaren en aquesta matança (*καὶ αὐτὰ καὶ γυναῖκες, οὐ μέντοι ἐπιφανεῖς, συγκατεργάσαντο*)» (Dio Cass. 66, 25, 1. Versió catalana a partir de la traducció de CARY, 1925).

Però finalment a inicis del segle III dC, sota el govern de Septimi Sever, trobem la darrera disposició legal que prohibeix la lluita entre dones, fos quin fos el seu origen. D'aquesta prohibició ens informa de nou Cassi Dió qui, estranyament, explica que el motiu de la prohibició de lluites singulars (*μονομαχεῖν*) entre dones va ser un torneig gimnàstic:

«També va tenir lloc durant aquells dies un torneig gimnàstic (*ἀγῶν γυμνικός*), en el que es congregaren un bon nombre de atletes (...). I en aquest torneig hi participaren dones, que competiren ferotgement les unes amb les altres (*καὶ γυναῖκες δὲ ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ἀγριώτατα ἀμιλλώμεναι ἐμαχέσαντο*), amb el resultat que es digueren acudits també sobre altres dones de gran preeminència. Per això des de llavors es prohibí a qualsevol dona, fos quin fos el seu origen, lluitar en combats singulars (*μηδεμίαν γυναῖκα μηδαμόθεν μονομαχεῖν*)» (Dio Cass. 76[75], 16, 1. Versió catalana a partir de la traducció de CARY, 1955).

L'explicació de l'historiador d'origen grec ha portat a alguns investigadors a plantejar si existia alguna relació entre les competicions atlètiques i el món de la gladiatura, encara que aquest incident també podia haver servit d'excusa per prohi-

bir definitivament la participació de dones als *ludi gladiatorii* (MCCULLOUGH, 2008: 200; MAÑAS, 2011a: 330). Perquè, en definitiva, la participació de dones en aquests combats no era sinó una inversió dels rols de gènere acceptats socialment:

«Quin pudor hi pot haver en la dona que es posa un casc, que renuncia al seu sexe (*quem praestare potest mulier galeata pudorem, quae fugit a sexu*)?» (Juv. 2, 6, 252-253. Trad. BALASCH, 1961).

Aquests versos de Juvenal són certament significatius en aquest sentit, doncs el poeta jutja que les dones que es dedicaven a l'*ars gladiatoria* no tenien cap mena de pudor i defugien del seu sexe; és a dir, de la conducta i les tasques que es consideraven pròpies d'una dona respectable (MANZANO, 2012: 30-32; LASHERAS, 2015: 100-101). Les gladiadores, per tant, es contraposaven a tot allò que culturalment s'associava al gènere femení i desenvolupaven un comportament que no els hi era propi, que era viril.

Per un altre costat, els *ludi* en els quals participaven gladiadores eren considerats alhora extraordinaris i, en conseqüència, demostraven la gran capacitat econòmica del comitent. Aquest fou el cas d'uns altres jocs organitzats l'any 66 per Neró en honor del rei armeni, Tiridates, on sembla que hi van arribar a combatre dones i nens etiòps:

«[Neró] l'admirava [a Tiridates] per aquesta acció i el va delectar de moltes maneres, però sobretot oferint-li una exhibició de gladiadors a Puteoli. Va ser sota la direcció de Patrobius, un dels seus lliberts, qui aconseguí que fos el més brillant i car dels esdeveniments, ja que un dels dies fins i tot etiòps – homes, dones i nens – aparegueren al teatre (*Αἰθιόπων, καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν, ἐς τὸ θέατρον ἔσελθεῖν*)» (Dio Cass. 72[73], 3, 1. Versió catalana a partir de la traducció de CARY, 1925).

Tot i l'esment de l'aparició al teatre, Georges Ville considera aquest passatge com una evidència més de la participació de dones als combats (VILLE, 1981: 263), en aquest cas d'origen africà i,

ben segurament, esclaves. Tanmateix, allò que el text pretén ressaltar és que no es tractava d'un espectacle qualsevol, sinó que destacava per la seva magnificència i exotisme. Aquest era igualment el cas dels jocs que sovint oferia l'emperador Domicià, doncs tal i com narra Suetoni, es feien de nit i, fins i tot, hi participaven dones:

«[Domicià] ofería constantment espectacles magnífics i sumptuosos, tant a l'amfiteatre com al circ (...). Així mateix, ofería caceres d'animals salvatges, jocs de gladiadors de nit a la llum de les torxes, i no només combats entre homes sinó també entre dones (*nec uirorum modo pugnas, sed et feminarum*)» (Suet. *Dom.* 4, 1. Versió catalana a partir de la traducció de ROLFE, 1959).

També es van poder veure combats entre dones als jocs que el mateix emperador va organitzar a l'amfiteatre flaví. La data exacta d'aquests *ludi* és encara una qüestió controvertida, ja que alguns investigadors els situen a l'any 83, mentre que d'altres els fan coincidir amb la celebració de l'expedició contra sueus i sàrmates de l'any 93 (TORRENS, 1959: 68). Però fos com fos, la composició d'Estaci descriu uns espectacles d'un gran luxe i exotisme, on no només hi van lluitar dones, sinó també nans:

«Enmig d'aquest entusiasme i d'aquesta magnificència inaudita, s'escola ràpid el pler de l'espectacle: es posa en guàrdia el sexe inhàbil que ignora el maneig del ferro (*sexus rudis insciusque ferri*); amb quin coratge ataca els combats virils! (...) Després avança l'audaç batalló de nans (*hic audax subit ordo pumilorum*), que una lleu natura, duta aviat a terme, lligà d'una vegada en un sol bloc nuós» (Stat. *Silv.* 1, 6, 51-59. Trad. COLOM i DOLÇ, 1957).

En aquesta línia cal entendre el següent fragment del *Satiricó* de Petroni, en què l'esment a una dona que lluitaria sobre un carro brità (*mulier essedaria*) és un brillant exemple de la capacitat econòmica i l'estatus privilegiat del magistrat local que organitza els jocs (MCCULLOUGH, 2008: 202; MAÑAS, 2011a: 336) i gràcies als quals, ironitza Petroni, el seu nom mai serà oblidat:

«Encara que es gastí quatre-cents mil sestercis, el seu patrimoni no se'n ressentirà, i obtindrà una anomenada duradora. Ja té algunes víctimes propiciatòries, una dona que lluitarà sobre un carro (*mulierem essedariam*) i l'administrador de Glicó, que va ser enxampat mentre cardava amb la mestressa» (Petr. *Satyr.* 45. Trad. PALLÀS, 1988).

2.3. L'evidència arqueològica i la (re)interpretació iconogràfica

El tercer monument epigràfic referent a lluites entre dones a l'arena de l'amfiteatre és un *unicum*. Una peça que destaca per ser la troballa arqueològica que inequívocament ratifica l'existència de gladiadores (fig. 2).

Es tracta d'un relleu de marbre conservat des del 1846 al *British Museum* (número de catalogació 1847,0424.19), procedent d'Halicarnàs i que data del segle II dC. El relleu mostra dues figures femenines en combat singular i amb una mateixa indumentària: armades amb espases curtes, i protegides amb la *manica*⁷ al braç dret, un escut quadrangular a l'esquerra i gamberes⁸. Van vestides amb el *subligaculum*⁹, però la zona del pit queda completament nua; és a dir que segueixen la vestimenta pròpia del *thraex* o gladiador traci (COLEMAN, 2000: 487; MAÑAS, 2011a: 125-126 i 339). Les figures estan situades sobre una plataforma, a banda i banda de la qual s'hi representen els seus cascs o bé el cap de dos espectadors (MCCULLOUGH, 2008: 199; MAÑAS, 2011a: 339).

7 Protector pel braç fet amb plaques metàl·liques sobre una base de cuir o teixit (MAÑAS, 2011: 119).

8 En llatí, *fasciae*. Es tracta d'unes proteccions de cuir o teixit que generalment es lligaven a les cames, tot i que també es podien col·locar als braços (MAÑAS, 2011: 119).

9 Petita peça de teixit que cobreix la zona dels genitals (MAÑAS, 2011: 119).

Figura 2. Relleu de marbre amb la representació de dues gladiadores. Halicarnàs, segle II dC (*Trustees of the British Museum*).

Però a banda de demostrar que les dones no portaven una indumentària diferent de la dels homes, aquesta peça conté també un breu text. Sobre les figures es pot llegir «ΑΠΕΛΥΘΗΣΑΝ», que es correspon amb la locució llatina *missae sunt* (COLEMAN, 2000: 488). Aquesta és una expressió que també presenta una certa problemàtica, ja que per alguns investigadors indicaria el resultat del combat (COLEMAN, 2000; MAÑAS, 2011a), mentre que per altres podria indicar que ambdues lluitadores van ser manumeses (EWIGLEBEN, 2000).

Segons la primera hipòtesi, aquella que proposa una indicació sobre el resultat del combat, el terme *missus* aplicat a un gladiador no indicaria que aquest quedaria alliberat del seu servei com a combatent a l'arena. De fet, existeixen casos en que un mateix gladiador va obtenir aquesta distinció més d'una vegada i també va ser indultat amb *stans missus* diversos cops al llarg de la seva carrera¹⁰. Però aquesta no és una expressió massa

10 Va ser el cas d'un gladiador procedent de Sicília anomenat Flamma, qui va participar en 34 combats, i se li va atorgar el *stans missus* 9 cops i el *missus* 4 vegades (COLEMAN,

habitual en les representacions i fonts que ens informen sobre les lluites entre gladiadors. Així, es proposa que aquesta locució indicaria que la lluita va quedar en un punt mort i que va produir-se un empat tècnic, en què cap de les dues va erigir-se com a guanyadora. Aquest, però, no era un resultat massa desitjable com es desprèn d'algunes fonts (Sen. *Ep.* 92, 26; Mart. *Spect.* 31, 4-5), sinó que sempre s'acostumava a cercar un vencedor (COLEMAN, 2000: 488-490).

Per d'altres investigadors, en canvi, el terme *ἀπελύθησαν* estaria commemorant que totes dues van ser alliberades de la seva condició d'esclaves (EWIGLEBEN, 2000: 127). De fet, segons el *Greek-English Lexicon* el verb *ἀπολύω* té també com a significat manumetre a un esclau (LIDDELL i SCOTT, 1996: 208). En aquest sentit cal indicar que, certament, aquesta proposta concorda amb la condició social dels seus companys masculins, bona part dels quals eren esclaus (MAÑAS, 2011a: 217-219; VILLE, 1975, 240-246).

La inscripció recorda igualment el nom d'aquestes dues gladiadores: *AMAZQN i AXIΛΛIA*. Més enllà de que es tractés del que podríem definir com els seus «*noms de guerra*» (COLEMAN, 2000: 487), és interessant destacar que *Ἀχιλλία* es pot correspondre amb el femení d'Aquil·les. Així, podria interpretar-se que aquesta lluita estaria evocant o representant la mítica lluita entre aquest heroi i la reina de les amazones, Pentesi·lea (COLEMAN, 2000: 499-500; RUIZ DE ARBULO, 2006: 159-160; MAÑAS, 2011a: 339).

En darrer terme, i com a exemple de la reinterpretació iconogràfica d'una troballa arqueològica, s'ha de fer esment a una estatueta conservada actualment al *Museum für Kunst und Gewerbe* de Hamburg (fig. 3). Es tracta d'una petita escultura de bronze que data del segle I dC. L'escultura mostra a una dona pràcticament nua, vestida només amb un tapall i una mena d'embenatge al voltant del seu genoll esquerre. Té el braç esquerre alçat i subjecta un petit ob-

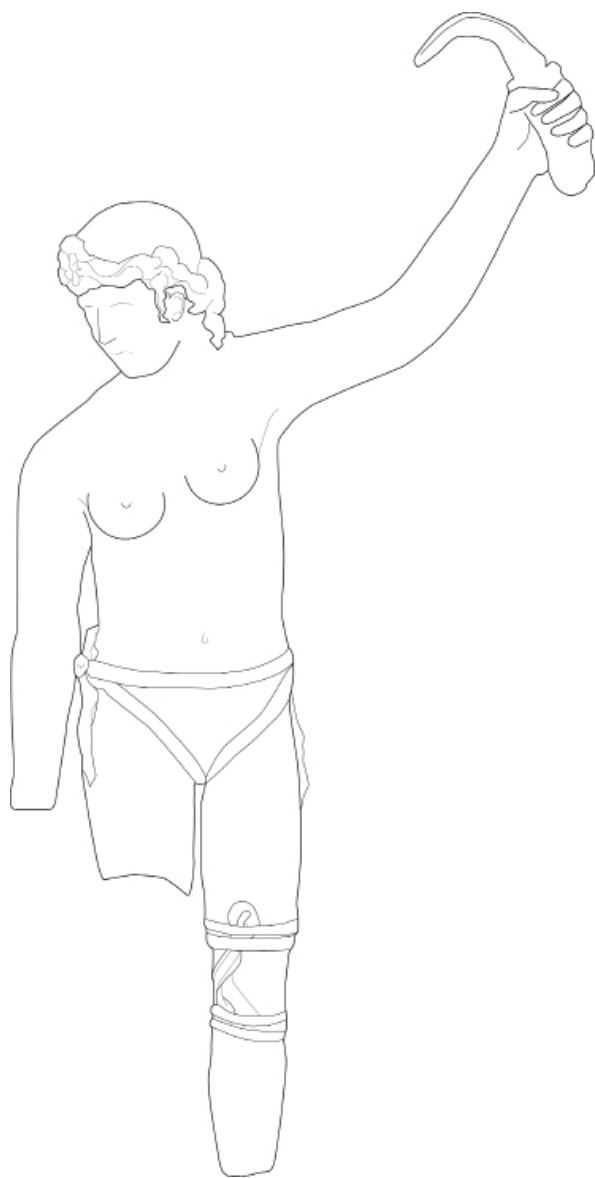

Figura 3. Dibuix de la petita estàtua de bronze conservada al *Museum für Kunst und Gewerbe* de Hamburg i recentment reinterpretada com una gladiadora (dibuix realitzat per l'autora).

jecte corbat, mentre que el braç dret li queda al costat del cos.

Aquesta estatueta femenina ha sigut tradicionalment considerada la representació d'una atle-

2000: 488), tal i com recorda el seu epitafi (CIL X, 7297 = ILS 5113 = BUONOCORE, 1992: 70).

Figura 4. Comparativa entre una *sica*, a la part superior, i un estrígil, a la part inferior (imatges extretes de Wikimedia Commons, composició pròpia).

ta, ja que fins ara s'havia interpretat que l'objecte que aixeca a la seva mà esquerra seria un estrígil. Però un recent estudi (MAÑAS, 2011b) assenyalava que aquest element corb també podria representar una *sica* (fig. 4); és a dir, una petita daga corba pròpia de l'armament del gladiador traci o *thraex* (RUIZ DE ARBULO, 2006: 108-109; MAÑAS, 2011b: 2740). De fet, aquesta escultura presenta un conjunt de característiques que permeten proposar que es tractaria d'una gladiadora. En primer lloc la posició del seu cos, que recorda el gest de la victòria. En efecte, la postura només sembla tenir sentit si l'objecte que aixeca és una *sica* i no pas un estrígil, ja que cap atleta aixecaria l'estrígil com a símbol de victòria. A més a més, la dona gira la mirada cap a baix, com si estigués observant a la seva rival vençuda (MAÑAS, 2011b: 2741-42).

Un altre aspecte a tenir en compte és la seva vestimenta, perquè va pràcticament nua a excepció d'un petit tapall. Aquesta indumentària, com hem vist pel cas de les gladiadores d'Halicarnàs, era pròpia també de les dones que combatien a l'arena, ja que no es distingia d'aquella que duïen els seus companys. Per contra, no es coneix cap

exemple d'una atleta amb els pits al descobert, sinó que sempre se les representa amb aquesta part del cos coberta (fig. 5) (MAÑAS, 2011b: 2742). Així mateix, l'escultura d'Hamburg porta una mena d'embenatge al genoll esquerre, possiblement la representació de les *fasciae* o gamberes. Mentre que, en el cas dels atletes, cap representació ni cap font escrita testimonien l'ús d'aquesta mena de proteccions (MAÑAS, 2011a: 126; MAÑAS, 2011b: 2742).

Així doncs, aquest darrer estudi (MAÑAS, 2011b) que reinterpreta l'estatueta de bronze d'Hamburg com una gladiadora sembla una proposta certament plausible i esdevé un nou testimoni que ens informa sobre la participació de dones als *ludi gladiatorii*. Una proposta que, sens dubte, queda reforçada per tots els testimonis escrits que s'han analitzat anteriorment¹¹.

3. Conclusions

A tall de conclusions, val la pena ressaltar alguns dels aspectes més destacats sobre el paper de les dones dins el món de la gladiatura per tal d'ajudar-nos a entendre la realitat femenina a l'amfiteatre. En primer lloc cal recordar que el llatí clàssic no disposava de gènere femení pel terme *gladiator* i, en conseqüència, ens trobem amb problemes d'interpretació terminològica. Així, tot i la proposta de traducció del mot *ludia* com gladiadora (LEWIS i SHORT, 1958: 1082), una lectura acurada de les fonts (Mart. 5, 24, 10; Juv.

¹¹ Juntament amb els exemples descrits, cal esmentar l'existència d'una lucerna del segle I dC, actualment conservada al *Römisch-Germanisches Museum* de Colònia, en què s'observa una escena eròtica on la dona sembla portar una *sica* i un escut (ORTEGA, 2012: 122-123). Si bé no ha de representar necessàriament a una gladiadora, la figura resulta significativa per mostrar de nou que la imatge de la dona com a lluitadora professional formava part de l'imaginari romà.

Figura 5. Detall del conegut mosaic de la vil·la de Piazza Armerina (Sicília) amb la representació d'unes atletes (Wikimedia Commons).

6, 2, 265-267) no sembla validar aquesta definició, sinó que l'entendem com la parella d'un gladiador. En d'altres casos, com l'epitafi d'Hostilià (CIL XIV 4616 + 5381; CÉBEILLAC-GERVASONI i ZEVI, 1976: 61ss; AE, 1977: 153; CICERCHIA i MARINUCCI, 1992: 202-203; FORA, 1996: 65; EDR, 2011: 76694), la fragmentació de les evidències no permet aportar cap argument conclouent encara que, certament, seria d'esperar que aquest magistrat volgués recordar l'excepcionalitat d'uns jocs en que hi combateren també dones.

Fos com fos, els diversos testimonis ara analitzats permeten confirmar l'existència de lluitadors professionals o gladiadores. Aquestes, però, havien de ser específicament referides amb la paraula *mulier* o *femina*: «*mulier essedaria*» (Petr. *Satyr.* 45) o bé «*sed feminarum inlustrum*» (Tac. *Ann.* 15, 32). En aquest sentit pot apuntar-se que, majoritàriament, el terme *femina* es documenta en aquells textos que es referien a dones de sectors preeminents o famílies aristocràtiques (MAÑAS, 2011a: 328), amb l'excepció del passatge de

Suetoni (*Dom.* 4, 1) en què aquesta distinció no queda tant clara. Mentre que, en canvi, *mulier* o *γυνή* són termes genèrics (Petr. *Satyr.* 45; Dio Cass. 62[61], 17, 3).

Aquesta distinció social és un altre punt clau, perquè bona part de les crítiques, reprovaracions i prohibicions relatives a la participació de dones en combats a l'arena de l'amfiteatre estaven dirigides a aquelles de família noble. El motiu, tal i com es desprèn del senatconsult de *Larinum* (AE, 1978: 145 = AE, 1983: 210; LEVICK, 1983: 98-99; LEBECK, 1990: 61-63; EDH 733; EDR, 2004: 81989; RICCI 2006), és que s'entenia com un acte deshonros i immoral per elles i per les seves famílies. Una consideració que també s'estenia als membres masculins d'aquestes famílies (vegi's nota 4). Però en el cas de les dones el greuge era doble, ja que suposava la inversió dels rols de gènere socialment acceptats. Tal i com s'ha pogut copsar als versos de Juvenal (6, 250-254), es considerava que les gladiadores desenvolupaven un comportament viril i defugien del pudor que havia de

mostrar tota dona respectable (MANZANO, 2012: 30-32; LASHERAS, 2015: 100-101).

Per contra, aquestes reprovacions no s'observen quan es tracta de dones de baixa condició social (Dio Cass. 66, 25, 1). De fet, el mateix Cassi Dió indica, encara que indirectament, que aquelles persones que apareixien a l'arena de l'amfiteatre – o a l'orquestra del teatre – procedien dels estaments socials inferiors (Dio Cass. 62[61], 17, 3). En aquest sentit, cal recordar que el fragment d'Ateneu de Nàucratis (Ath. 4, 153f-154a = Ath. 4, 153) especifica que les combatents havien estat comprades; és a dir, que eren esclaves. Una realitat que, d'altra banda, coincideix amb la condició jurídica de la majoria de gladiadors, també de procedència servil (MAÑAS, 2011a: 217-219; VILLE, 1975, 240-246). En aquesta línia, manca encara un estudi específic que permeti aproximar-nos a les condicions de vida d'aquestes gladiadores i a les violències que, en tant que dones, també degueren patir.

Però en darrer terme cal preguntar-se sobre l'abast i la proporció real d'aquests combats entre dones a l'arena de l'amfiteatre. Encara que els testimonis textuais i epigràfics aquí analitzats serveixen per demostrar l'existència de dones que lluitaven com a gladiadores, no sembla que això fos quelcom habitual. En aquesta línia apunta el fet que aquests combats fossin símbol del luxe i la magnificència dels jocs (Dio Cass. 72[73], 3, 1; Suet. *Dom.* 4, 1), comparables a l'exotisme d'aquells desenvolupats entre nans (Stat. *Silv.* 1, 6, 51-9; Dio Cass. 67, 8, 4). De fet, pràcticament tots els jocs en els quals es relaten lluites entre dones són espectacles oferts pels propis emperadors (Tac. *Ann.* 15,32; Dio Cass. 62[61], 17, 3; 66, 25, 1; 67, 8, 4; 72[73], 3, 1; Suet. *Dom.* 4, 1.); és a dir, uns comitents amb una elevadíssima capacitat econòmica. I, finalment, la inexistència d'un terme propi per anomenar a aquestes dones que, de manera professional, combatien a l'arena de l'amfiteatre, és sens dubte significativa i apunta a que es tractava d'una realitat més aviat excepcional (MCCULLOUGH, 2008: 208-209).

No obstant això, l'estudi de les fonts i la revisió de les evidències materials ens ha permès ampliar

el coneixement sobre unes dones que també jugaven el seu propi paper a l'arena de l'amfiteatre. Certament, les troballes arqueològiques són força reduïdes en nombre i estan circumscrites exclusivament al període altimperial (segles I-II dC), però mostren com una nova mirada pot ajudar a fer-les visibles. Com hem exposat, la seva indumentària no era diferent a la dels seus companys masculins i res no ens fa pensar que el seu comportament en el combat ho fos. De fet, la seva participació activa en aquests espectacles – dins un espai que, en principi, no els hi era propi per vincular-se al món de la violència i, per tant, al món masculí – no només les portava a ser considerades *infames* sinó també a transgredir els rols de gènere socialment imposats.

Agraïments

Agraeixo als professors Jesús Carruesco (URV-ICAC) i Diana Gorostidi (URV-ICAC) tots els comentaris i suggeriments que des del procés d'elaboració del text definitiu, han enriquit aquest estudi. Igualment agraeixo l'ajuda de la professora Coral Cuadrada (URV) i els professors Josep Anton Remolà (MNAT-URV-ICAC) i Joaquín Ruiz de Arbulo (URV-ICAC), així com de la Lourdes Moreno i el Francesc Rodríguez (ICAC).

Bibliografia

- AE (1977 i 1983) = *L'Année Épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine*. Presses Universitaires de France. Paris.
- BALASCH, M. (1961): *D. Juni Juvenal. Sàtires. Volum I*. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- BENGOOCHEA, M. C. (1998): «La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua. Historiografía actual». *Espacio, tiempo y forma. Serie II. Historia Antigua*, 11: 241-259.
- BRUNET, S. (2004): «Female and Dwarf Gladiators». *Mouseion*, 4: 145-170.
- BUONOCORE, M. (1992): *Epigrafia anfiteatrale dell'occidente romano III. Regioni Italiae II-V: Sicilia, Sardinia et Corsica*. Edizioni Quasar. Roma.

- CARY, E. (1925): *Dio's Roman History VIII*. William Heinemann. London.
- CARY, E. (1955): *Dio's Roman History IX*. William Heinemann. London.
- CASTRO-MARTÍNEZ, P.; ESCORIZA, T. (2004-2005): «Trabajo y sociedad en arqueología. Producciones y relaciones versus orígenes y desigualdades». *RAMPAS*, 7: 131-147.
- CASTRO-MARTÍNEZ, P.; ESCORIZA, T. (2014): «Por una arqueología social, contra las manipulaciones convenientes». *Revista Arkeogazte*, 4: 25-42.
- CÉBEILLAC-GERVASONI, M.; ZEVI, F. (1976): «Révisions et nouveautés pour trois inscriptions d'Ostie». *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 88 (2): 607-637.
- CICERCHIA, P.; MARINUCCI, A. (1992): *Scavi di Ostia. Le terme del Foro o di Gavio Massimo. Volume undicesimo*. Istituto Poligrafico dello Stato. Roma.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Berlin.
- COLEMAN, K. (2000): «Missio at Halicarnassus». *Harvard Studies in Classical Philology*, 100: 487-500.
- COLOM, G.; DOLÇ, M. (1957): *P. Papini Estaci. Silves. Vol. I [llibre I]*. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- CUADRADA, C. (2011): «Mujeres y espacios». *Triangle*, 4: 1-24.
- DOLÇ, M. (1952): *M. Valeri Marcial. Epigramas. Vol. II*. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- DOLÇ, M. (1970): *P. Corneli Tàcit. Annals. Vol. V [llibres XIV-XV]*. Fundació Bernat Metge. Barcelona.
- EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg.
- EDR = *Epigraphic Database Roma*. Università di Roma La Sapienza. Roma.
- EWIGLEBEN, C. 2000. «'What these women love is the sword': the performers and their audiences». En: KÖHNE, E.; EWIGLEBEN, C. (Eds.) *Gladiators and Caesars. The power of spectacle in Ancient Rome*. University of California Press. Berkeley – Los Angeles: 125-139.
- FORA, M. (1996): *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano IV. Regio Italiae I: Latium*. Edizioni Quasar. Roma.
- FOXHALL, L. (2013): *Studying Gender in Classical Antiquity*. Cambridge University Press. Cambridge.
- ILS = DESSAU, H. (1892-1916) *Inscriptiones Latinae Selectae*. Weidmann. Berlin.
- LASHERAS, A. (2015): «Mujeres del occidente tardorromano (siglos III-V d.C.). Cuidado, reproducción y producción». En: CUADRADA, C. et al., *Oikonomía. Cuidados, reproducción, producción*. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona: 81-140.
- LEBECK, W. D. (1990): «Standeswürde und Berufsverbot unter Tiberius: das SC der Tabula Larinas». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 81: 37-96.
- LEVICK, B. (1983): «The Senatus Consultum from Larinum». *The Journal of Roman Studies*, 73: 97-115.
- LEWIS, C.; SHORT, C. (1958): *Latin Dictionary*. Clarendon Press. Oxford.
- LIDDELL, H.G.; SCOTT, R. (1996): *Greek-English Lexicon with a revised supplement*. Clarendon Press. Oxford.
- LÓPEZ, M. L. (2006): «Consideraciones generales sobre los conceptos de patria potestas, filius-, pater-, y materfamilias: una aproximación al estudio de la familia romana». *Redur*, 4: 193-213.
- MANZANO, G. A. (2012): «La "no mujer": categorización social de la prostituta libre en Roma». *Antesteria*, 1: 29-36.
- MAÑAS, A. (2011a): *Munera gladiatora: origen del deporte espectáculo de masas*. Tesis doctoral. Universidad de Granada. Granada.
- MAÑAS, A. (2011b): «New evidence of female gladiators: the bronze statuette at the Museum für Kunst und Gewerbe of Hamburg». *The international Journal of the History of Sport*, 8 (18): 2726-2752.
- MCCULLOUGH, A. (2008): «Female Gladiators in Imperial Rome: Literary Context and Historical Fact». *Classical World*, 2 (101): 197-209.
- MONTÓN, S. (2000): «Las mujeres y su espacio: una historia de los espacios sin espacio

- en la Historia». *Arqueología espacial*, 22: 45-59.
- MURRAY, S. R. (2003): «Female Gladiators of the Ancient Roman World». *The Journal of the Combative Sport*: 1-16. [En línea. Última consulta 19/07/2016].
- OLD = GLARE, P. G. W. (1968): *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon Press. Oxford.
- ORTEGA, M. (2012): «Mujeres en la arena. Participación femenina en los ludi circenses». *Historiae*, 9: 111-136.
- PALLÀS, J. M. (1988): *Petroni. El Satiricó i trenta fragments*. Edicions dels Quaderns Crema. Barcelona.
- POMEROY, S. (1975): *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. Schocken Books. New York.
- RICCI, C. (2006): *Gladiatori e attori nella Roma Giulio-Claudia. Studi sul Senatoconsulto di Larino*. Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto. Milano.
- RODRÍGUEZ-NORIEGA, L. (1998): *Ateneo. Banquete de los eruditos. Libros III-V*. Gredos. Madrid.
- ROLFE, J. C. (1959): *Suetonius II*. William Heinemann. London.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2006): *L'amfiteatre de Tarraco i els espectacles de gladiadors al món romà*. Fundació Privada Liber. Tarragona.
- SUÁREZ, G. (2012): «Aproximación al tránsito jurídico de la patria potestad: desde Roma hasta el derecho visigodo». *Revista General de Derecho Romano*, 19: 1-34.
- TORRENS, J. (1959): *Marco Valerio Marcial. Epigramas completos seguidos del «Libro de los espectáculos»*. Iberia. Barcelona.
- VESLEY, M. (1998): «Gladiatorial training for girls in the *Collegia Iuvenum* of the Roman Empire». *Echos du Monde Classique/Classical Views*, 17 (XLII): 85-93.
- VILLE, G. (1981): *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. École française de Rome. Roma.